

Бошко МИЈАНОВИЋ*

ПРОСТОР, ВРИЈЕМЕ, ВЈЕЧНОСТ И ПРАМАТЕРИЈА У ЛУЧИ МИКРОКОЗМА

„И дође на једно мјесто, о ондје заноћи, јер сунце бјеше зашло; и узе камен на оном мјесту, и метну га себи под главу, и заспа на оном мјесту. И усни, а то љествице стајаху на земљи а врхом тицаху у небо, и гле, анђели Божји по њима се пењаху и слажаху. И гле, на врху стајаше Господ”. – Тако је Јаков, по старозавјетној причи, бјежећи од свог брата Исава, једне ноћи, једне далеке неодређене године познао Бога.

А једне одређене године, током мјесеца марта 1845, бјежећи мислима од многих тегоба и зала која су се дешавала протеклих година у Црној Гори и њеној околини, Његош се осамио у одајама своје куће. Тај дио простора, ограђен каменим зидовима, постао је празан – без видљивих догађаја и независан од времена. Али је зато био испуњен владичиним духом и мислима, које су се пробијале према небу „небеским степеницама” – кроз покретне и непокретне космичке сфере како би доспјеле у поља Божје свјетлости. А мисао је „лака хитра посредница међу људством и међу божеством”.¹

Његош је одмалена упознао нагон Црногораца за самовољом и подјелом. Вјероватно су му остале у сјећању ријечи његовог стрица, митрополита Петра да је више остарио од самавоље црногорске него од својих година и других мука. Често су се код Црногораца стварали емоционални импулси, производећи енергију која се код многих претварала у негативне старости манифестоване кроз крађе, пљачке и убиства. Разним молбама и савјетима покушао је Петар И да изражену импулсивност Црногораца усагласи разумом, не примјењујући силу ни на једног од њих, јер, како је говорио, таквим својим поступцима дошли су до самог краја погибије. Владика се надао да ће такви Црногорци сами себе мијењати не губећи слободу своје личности.

* Публициста – Цетиње.

¹ Његошева пјесма *Вјерни син ноћу њјева њохвалу мислима* (ст. 24-25).

Његош се налазио на таквом мјесту са којег је његов поглед могао да досегне само до голих стијена тамно-сивих камених брда. Кроз прозоре својих одаја могао је да види суморне облаке, који, наношени јужним вјетром, често у овом дијелу године саблажњиво прекривају сваки дио цетињског неба. У овим данима, када праменови облака притискују камене стијене, истичући још више њихову безбојност и сивило, тек тада се може осјетити са коликом су хладноћом и тамом обавијене. *А Црна и кукавна Гора нема шито никоме даши до камена сшуденога*. Камен је беживотан и пуст, у њему нема покрета – све је у њему стало. Живјети међу овим камењем значи бити обузет осјећањем усамљености и бити као *иззубљеник који на зори ћуши*, и који у ведрој ноћи поглед усмјерава према небу, да би *ноћу без мјесеца небесна шшјела видео ће се весело крећу*.

Није чудо што су Црногорци свој живот прилагођавали камену и камен свом животу. Камен је свуда – и у кући и ван ње. Није се могло побјећи од њега. Зидови камених кућа нијесу границе раздаваљања простора – све је једно, а то једно је камен. Камен је у Црној Гори постао симбол клетве. Доскора се могло чути: *Кам му у дом и Скаменио се да Бог да!* А скаменити се значи да се тијело проклетника последије смрти претвори у камен, да му се душа окује каменом.

Одакле Црногорцима ова клетва? Да ли је она присутна само зато што је камен био нераздвојни дио њиховог постојања, или можда сачувано неко давно вјеровање у моћ клетве? Анатему, као проклетство, примјењивали су кроз вјекове скоро сви јерарси православне цркве. Према учењу грчке јерархије проклетство је имало већу моћ од природних закона. Сматрало се да човеку који умре под проклетством тијело се неће распасти – постаће тврдо као камен. У једној грамати цариградског патријарха из 15. вијека описује се моћ проклетства на тијело грешника који није био разријешен анатеме прије смрти. Таквом се тијело у гробу скаменило, и тек када је патријарх скинуо молитвом са грешника анатему, тијело се распало у прах. Од средине 19. вијека у цариградској и јерусалимској патријаршији забрањује се да се било ко проклиње, јер је то у супротности са хришћанском вјером.²

Колико се Црногораца није обазирало на молбе и клетве владике Петра I да не чине међусобна насиља? Колико се њих није бојало његових изговорених ријечи да сваки који га не послуша буде од *силнога и сшрашнога имена божјег шроклей* и да му *шогине свака срећа и сваки шшпредак од његова дома*? Када би душа последије смрти путовала до Бога кроз бескрајна космичка пространства и када би силе проклетства биле јаче од сила природе, тада душе многих Црногораца не би стигле до њега, већ би се и сада налазиле у окамењеним тијелима испод површине земље.

² Никодим Милаш, *Црквено казнено шправо*, Мостар 1911, стр. 339.

У Црној Гори је било много смрти и још више рађања. Први удах и плач новорођенчади били би дужи да су знали како ће опоро и сурово живјети у овоземаљском свијету. Живјели су у предјелима ограниченим каменим обрисима сами наспрам њих и сами наспрам себе. У тој суровој природи тражили су личну слободу коју не би нико угрожавао и ограничавао. И тако, Црногорцима је живот протицао кроз тешке дане испуњене људском муком и људским злом, између погибија и надања, између грубе стварности и неостварене среће. У таквим околностима животна вријеме се расипнички утроши и смрт брзо дође. И тада кроз жалост за умрелим, кроз лелек и тужбалицу, успоставља се веза између његовог живота на земљи и неког будућег живота.

У дане смрти колона мушкараца и иза њих жена – рођака, пријатеља и познаника покојника, приближава се кроз уске камене стазе кући умрлог. На одстојању од куће колона стаје а предводник као хомеровски Стентор, из свег гласа, најчешће ласкаво, набраја најбоље особине и добра дјела покојника. (Било какав да је био, увијек је добар био.) Ове ријечи нијесу говор, више личе мелодији између рецитације и пјесме која се редовно завршава са: „леле мене за навијек, ле-леее...” У потпуној тишини ово *леле* прихваћено у хору од мушких гласова удаљени слушалац осјећа као хук, као велики талас који се ваља са пучине, која се смири када удари у пјешчану обалу и почне да се повлачи носећи са собом разигране камене облутке. А ријеч *леле* као да је испуњена енергијом, која је до тада била потиснута у души сваког од њих, која би се, да није ослобођена, могла претворити у сузу. У кући, нагнута над мртво тијело, једна од жена пјева пјесму бола – тужбалицу. То више није ерупција ријечи као код лелека, као камен тешке, тешке као живот покојника о којем говоре, већ су то благовучне ријечи које говоре о његовој смрти и испраћају његове душе и небеско царство. Ријечи тужбалице као да наставаљају да преу према његову прекинуту животну нит, а коју су Мојре упретале и прекинуле на Земљи. Тако су се у Црној Гори лелеком и тужбалицом спајале космичке области – Земља и Небо. А тужбалица је из паганске антике, преко Византије, доспјела у Црну Гору.

* * *

Лелека и без смрти било је на овом узаном *поднебљу*, смјештеном за границом просвијећеног свијета и унакаженом *шамом дивљине*. Њиме је протицало вријеме надојено злом и несрећама, доносећи много отрова и *џр-коџ животића*. За Његошево доба, као и за ранија доба неких људи из других поднебља, могло би се рећи да је несрећа била брза и непосредна.³ У та-

³ Уп: Б. Расел, *Историја западне филозофије* (превела Д. Обрадовић), Београд, 1962, стр. 289.

квом добу срећа се могла наћи бјекством из реалног свијета, размишљањем о стварима које су ван чулних утисака. И уколико се досегне она није као радост испуњена оствареним животним жељама, већ је то срећа проишлаго из мисли и маште, која производи презир свеке реалности. За срећу достигнуту на овакав начин прије би се могло рећи да је она само ослобођење од бриге и бола. Зато Његош тих мартовских дана *види велики лисџ од књиџе миробитија ошворен, у њему читџа чудесџва сџворитџељева. Она су његово најслађе џиће, он се њима оџџа, он силом воображенија изводи из блаџне земље клицу небесноџа животиџа*. Узлети његове душе – искре у небо и њен улазак у „поља блажена”, гдје се налази колојевка „у којој се вјечност одњихала”, мисли Његошеве, ослобођене овоземаљских брига, доћи ће у један други – савршени свијет,

ђе с’ рађају сунца и мирови,
 џе вјенчано биће с зачатијем,
 џе се дуси бесмртношћу крсте. (I, 78-80)

Шта је Његош „читао” у књизи миробитија тумачили су многи испитивачи *Луче микрокозма*. Расвјетљавајући из разних углова његове мисли и пишући о космолошким питањима овог сџјева, Перо Слијепчевић, Исидора Секулић, Вуко Павићевић, Никола Банашевић, Николај Велимировић, Алојз Шмаус, Мирон Флашар, Слободан Томовић, Миодраг Павловић и други, приближили су нам Његошеву космичку философију. Његош није створио свој философски систем, већ је кроз стихове изнио погледе на многа питања којима се баве метафизика, етика и естетика. Зато у Његошевим стиховима не треба тражити философију извучену на раван апстракције, већ мисли одјевене зракама његовог духа, да их ми колико је могуће осјетимо, а кроз то да осјетимо и задовољство када их разумијемо.

У којој су мјери космогонијски и космолошки описи у *Лучи микрокозма* Његошева схватања васионе, а у којој су проткани пјесничком имагинацијом, не може се експлицитно одговорити. Али захваљујући истраживањима Мирона Флашара, која су ишла у правцу испитивања литерарних извора доступних Његошу, а прије свега оних из његове библиотеке, за многе Његошеве мисли исказане у стиховима пронађене су паралеле и подударности у тим изворима. Његова познавања платоничарских и сродних учења, античких описа космоса и визионарских путовања у пјесништву руских аутора из 18. вијека, као и новијег визионарског и метафизичког пјесништва – о чему је Флашар писао у монографији *Његош и антика* – допринијела су да Његош „обликује” космички систем описан у *Лучи микрокозма*.

И поред вишестраних проучавања *Луче микрокозма*, увијек остаје простора из којег се, потрагом за Његошевим мислима, може ући у ово дјело. Зато је Душан Недељковић могао из сасвим супротног правца да посматра

Лучу микоркозма у односу на дотадашње њене тумаче, за које каже да су „остали на њеном само буквалном и библијском тумачењу и сви је уједно мање или више вулгаризовали и подједнако се школски запитали”.⁴ (Груба оцјена уваженог Недељковића.)

Без обзира на то како је који од испитивача тумачио Његошеве мисли, сасвим је сигурно да је у олујној цетињској ноћи, која није ријеткост послиједњих зимских дана када се Југо огласи урлањем, Његошу из душе испуњене немиром синула „зрака пред очима” и њен глас, као глас анђела допро је до њега:

Ја сам душе твоје помрачене
Зрака сјајна огња бесмртнога. (I, 34-35)

И тај дио душе, искра-зрака сјајна упутиће се кроз космички простор, кроз покретна и непокретна неба, да би дошла на „небесна врата” духовног свијета. Зато Његош каже:

шест небеса коловитих пређем,
шест млијечних прелетим путевах,
вељу сферу играјућих шарах,
— — — — —

Пет небесах неподвижних пређем, (I, 121-131)

и души се отворило царство свјетова у зраку обучених, са свијетлим и кристалним бреговима.

Мирон Флашар примјећује да су испитивачи *Луче микрокозма* пажљиво збројили небеса и сфере, али да тако добијениј космографији нијесу нађена објашњена. Испитивачи су у кристалном и зрачном бријегу, на који душа слијеће послије проласка кроз небеса, видјели „само појединости песничког описа без стварне подлоге”. Зато Флашар даје објашњења, и каже да се чини „да је већ Еудоксо са Книда, савременик и ученик Платонов, у своме систему концентричних сфера, највишу обележио као извор покрета за остале. Мисао да су звезде стајаћице усађене у једну прозирну лопту са којом се све крећу, изазвала је представу о кристалној сфери која окружује и завршава концентричну лопту материјалног космоса”. Та површ кристалне сфере коју као да обавија нека фина облога – етерично *primum mobile*, граница је материјалног свијета. Изгледа да кристални бријег и зрачни бријег представљају кристалну сферу и етеричну сферу античке космографије. Та-

⁴ Душан Недељковић, *Предговор уз „Лучу микоркозма”*, Тгр. 1966. стр. 41.

кво гледање на космос задржало се у књижевности визионарског узлажења, и у астрономској науци све до Коперника.⁵

А како је Еудоксо (408-355.п.н.е) видио васиону? Трагајући за начином како да објасни сложеност кретања планета, овај велики грчки математичар претпоставио је да се оне, а такође Сунце, Мјесец и звијезде, крећу у разним сферама чији су центри у средишту Земље. Из ранијих вјеровања и, вјероватно, Еудоксових разматрања, касније се оформило мишљење о грчком космичком систему кристалних сфера. Тај систем поједностављен изгледао би овако: Земљу обухвата сфера Мјесеца, а њу Меркура, Венере, Сунца, Марса, Јупитера, Сатурна, звијезда и на крају је невидљива сфера. Еудоксов систем сфера имао је за циљ да објасни геометријске карактеристике кретања небеских тијела, да прикаже мијењање смјерова и ретроградна кретања планета. Из његовог система произлази да се путање планета не морају налазити у равни кретања Сунца око Земље. Зато је он много компликованији од уопштеног грчког космичког система. У Еудоксовом систему свакој планети одговара више концентричних сфера, па прихватајући такву теорију Аристотел је створио огромну механичку структуру са још више сфера за коју је сматрао да представља стварно физичко стање космоса.

На слици *Harmonia Macrocosmica* која се чува у Британском музеју, представљене су стазе планета. У углу слике, у минијатури, приказан је Птолемејев космос који садржи дванаест небеса, односно дванаест сфера. Послије осмог неба звијезда приказана су два кристална неба која су обухваћена сфером *primum mobile*, за коју би се могло рећи да представља временску сферу. Посљедња, дванаеста је бесконачно непокретна сфера.⁶ Да ли је Птолемеј у своје космичке сфере унио Аристотелов *primum mobile*, ту чисту енергију, чисто дјеловање – *actus purus*, јер се сматрало да се у кружном кретању васионе у времену и простору огледа савршенство чистог дјеловања? Било како било, већ у првим вјековима нове ере космичке сфере помоћи ћу души новолатониста, ослобођеној окова тијела, да се успне у божански свијет – гдје је Један на врху великих степеница постојања, сам по себи, изван времена. Од Једног, као чистог бића, истицало је све постојање.

Као што Птолемејевом дванаестосферном космосу кристална неба и сфера *primum mobile* обухватају материјални свијет и раздвајају га од посљедње дванаесте, неограничене и непокретне сфере, ту исту улогу имају у космичком систему *Луче микрокозма* кристална и зрачна неба, са простором у зраку обученим,

⁵ Мирон Флашар, *Новолатонско предање и извори „Луче микрокозма”*, Зборник Филозофског факултета, VI, 2, Београд 1962, стр. 208-209.

⁶ Слика је приказана у: Fred Hoyle, *Astronomija*, Zagreb 1971, str. 64.

како морски велики острови,
кад их зима снијегом обуче,
те их плавац из даљине гледа. (I, 138-140)

Ова неба раздвајају свијет небеских тијела – чулни свијет од нематеријалног, духовног свијета. Простор материјалног космоса Његош изједначава са валним ваздушним океаном. „Ће издишу волне ваздушнога океана, ту се гасе луче небесних свјетила”, записао је у својој *Биљезници* (стр. 140). А онда када издахну валови ваздушног океана због судара са кристалном и зрачном сфером, са њихове друге стране, у царству свјетлости, појавиће се нови – тихи и бесконачни:

Гле, идејо, искро бесамртна,
до сада су те струје и потоци
океана овог заносиле,
сад нас ево на извор чудесах,
сад нас ево у царство свјетлости,
на валове тихе бесконачне,
запаљене огњем бесмртијем,
вјечним огњем свештене љубави. (II, 11-18)

Бесмртни зраци у царству свјетлости, који на све стране ријекама теку, избијају из централног шара крајњег неба – бесконачног и нематеријалног, шара у којем је Божји пријесто. Ови пламтећи зраци јављају се око пријестолу као дебели снопови, уздижући се у огромне висине, да би се савили „сфером неба блаженога”, и пали у ваздушни океан, непрестално оживљавајући космос. Из Божјег неба, из „вјечног огњишта” теку ријеке идеја и свјетлости, надојене божанском мудрошћу и ријечју, стварајући и хармонично уређујући читаву васиону.

Пратећи Његошеве мисли у *Лучи микрокозма* могло би се казати да он свеукупни простор (космички и надкосмички) не гледа као нешто чији дјелови могу да буду апсолутно празни, већ као нешто што је испуњено стварима и догађајима. Нећу да кажем да је Његош дошао до сазнања да не постоји апсолутни простор и апсолутно вријеме, као што се дошло много касније у модерној физици, па да је такав закључак изнио у *Лучи микрокозма*, него да је кроз опис небеских дешавања произашла обрнута импликација. Космички простор, односно „бескрајни ваздушни океан” испуњен је догађајима кроз „ужасне буре”, а Божји простор (царство свјетлости) испуњен је тихим бесконачним валовима. Простор описан у *Лучи микрокозма* није створио Бог, већ упоредо са њим постоји.

Бог, тај најсавршенији градитељ – како га назива Кеплер, провјерава арханђеоска знања о простору и пита их:

какво име опширног простора
разумјети вама се допушта? (III, 152-153)

на то му арханђел Михаило одговара:

Он је теби једноме извјестан; (III, 156)

и описује уређени космос као божанско дјело, дјело највеће љепоте. На крају Михаиловог објашњења Бог примјећује:

ал' простора не знаш значеније ... (III, 185)

Није чудно што се ми смртници тешко сналазимо у свим тим ваздушним океанима, просторима свјетлости, царствима свјетлости, мрачним царствима, бесконачним царствима, просторима и за просторима, ужасним просторима *Луче микрокозма*, ако један бесмртни чисти дух не зна њихово значење, па тим прије неће знати ни човјек – јер „све што блатној земљи припада, то о небу поњатија нема” (I, 197-198). Кроз наведене стихове као да је Његош хтио да каже да свеукупни простор визуелно не можемо представити и да је он познат једино Богу. Своје виђење космичког простора износи арханђел Михаило, обраћајући се Богу:

шар небеса претсолодржнога
најсјајни је и највећи, зна се –
середина је он простора свега. (III, 158-160)

Као што је и ред, опис свемира арханђел Михаило почиње од најзначајнијег мјеста – а то је „шар небеса претсолодржнога”, око кога се, као средине свеобухватног простора, по кружним путањама крећу свјетови:

Око њега колах небеснијех
милиони воображам да су;
(нека число и умножим колах
у највећи степен счисленија
што бесмртно твоје твореније
вообразит својим умом може),
насијата кола са сунцима,
свако сунце предводи мирове
колико си коме обредио,
а мир сваки своју сферу има. (III, 161-170)

Да ли је ова средина исто оно иметријално надкосмичко сунце из првог пјевања *Луче микрокозма*, којем искра хита да упозна „блажено жилиште”? Могло би се тврдити да ју је Његош тако видио. Неки испитивачи *Луче ми-*

крокоzма (Перо Слијепчевић, Слободан Томовић), приликом описа Његошевог космоса, стављају „шар небеса престодржнога” у центар концентричних сфера по којима се крећу небеска тијела у кружним линијама, односно појасевима, тј. да је духовни простор ограничен материјалним космосом, што ће рећи да је затворен у материјалним небесима, а посљедње свеобухватно небо додирује се са хаосом који се простире у бесконачност. „Његошев Бог” – како каже Слијепчевић, „са својим вишим сферама не обухвата видљиви Свет, у чијем би средишту била Земља, као што то приказује Данте, него се налази у средишту свега. Претварање Хаоса у Космос почело је код Канта и код Његоша у центру и шири се даље уокруг”.⁷

Ко зна колико је времена Његошева мисао пролазила космичким простором покушавајући да га обухвати. Те његове покушаје дао је кроз Божје ријечи и ријечи арханђела Михаила, као и кроз опис космоса узлажењем искре према духовном небу. А арханђел Михаил овако завршава опис васионе:

Међу кола мећем растојања,
ради славе божескога укуса:
кола даља ближа обузимљу,
ка шар већи што обузме мањи;

иза овог те сам исказао,
ја допирем до граница мраках ... (III, 171-178)

Потребно је напоменути да Његош није могао да види Бога, са његовим духовним небом, затвореног у материјалном космосу, Бога без слободе кретања. Такође, Његош не каже шта садрже непокретна небеса обухваћена кристалном и зрачном сфером. Да ли се у њима налазе и простор мрака и простор свјетлости? Али се зато са сигурношћу може тврдити да је „шар небеса престодржнога”, као средиште свега простора – космичког и надкосмичког – онај удаљени центар, вјечно огњиште, коме се у првом пјевању *Луче микроkozма* враћа душа-искра као свом извору. „Шар престодржнога” је највећи од свих шарова и налази се у бесконачном надкосмичком простору. За разлику од центра материјалног космоса, који Његош зове диск средине, овај панкосмички центар је свеопшти диск. У пјесми *Ради човјек све што радиш може* Његош говори о диску средине:

Диск средине, с ког луча пламенови
Свуд се сипљу као вихорови,
На средини стоји твога храма,
Те прелива зраке у зракама ... (37-40)

⁷ Перо Слијепчевић, *Стварање светиа и слика васионе у „Лучи микроkozма”*, Зборник радова САН, књ. 17, Београд 1952, стр. 186-195.

(Простор испод небеског свода Његош назива Божјим храмом.) А у пјесми *Сировод йраxу С. Милујиновића* за средиште „простора свега” каже:

Да све зраке заробљене мрчевама од облака
К свеопштему треба диску, да се свака врати зрака

Око овог свеопштег диска, боље рећи замишљене Божје вертикале, како *вообража* арханђел Михаило, разиграла су се „кола” са сунцима као предводницима небеских тијела. Ова кола су путање звијезда (сунца) на оној *вељој сфери иџрајућих шарах* коју је луча прешла на путу ка Божјем небу. Због огромне величине ове сфере могло би се рећи да већа кола мања обухватају, која се постепено свијају са њом. Између кола су растојања, одређена по Божјем закону, по закону који у равнотежи одржава читаву васиону.

Његошев опис васионе могао би се директно примијенити и на нека својства галаксија. Могло би се помислити да арханђел Михаило у свом схватању простора даје слику неке од њих. Астрономи вјерују да се галаксије формирају из великог облака космичког гаса, пречника од неколико стотина хиљада свјетлосних година. Не улазећи у астрономска гледања о еволуцији галаксија, само ћу напоменути да оне својом ротацијом добијају дискасти елиптични и спирални облик. У нашој галаксији налази се око сто милијарди звијезда, као што је и Сунце, те се претпоставља да оне имају планетарне системе, па би се могло рећи да их је толико да се не може „вообразит својим умом”. Видимо, дакле, да и свака звијезда предводи планете исто тако што у *Лучи микрокозма* „свако сунце предводи миране”. Као што се звијезде крећу по кружним путањама око центра галаксије, тако се и сунца у колима крећу око „шара престолодржнога”. Облак космичког гаса могао би се упоредити са мрачним простором.

Бескрајност и бесконачност плијениле су Његошеву мисао као што су и људску мисао опчињавале годинама. Математика, философија и друге науке, као и теологија, свака кроз свој развој настојале су да овладају нечим што је неограничено и непребројиво. „Једино бесконачни ум може да схвати бесконачно”,⁸ говорили су једни, а Његош на други начин слично каже:

Ум је само један без границе
сви су други кратковидни уми. (III, 199-200)

Испод божанског простора налази се „воздушни океан” који садржи два простора – простор свјетлости и простор мрака. За величину ових простора дознајемо из Божјег обраћања арханђелу Михаилу:

⁸ Ерик Темпл Бел, *Математика, краљица и ројкиња науке*, Бгд. 1967, стр. 245.

простор мраках и простор свјетлости
које умом твојим воображаш
да се ц'јела ова два простора
у шар један зраках свијетлијех
преобрате и правилно слију,
и шар овај да се пружи право
у најтању што мож постић жицу
преко равни ужасна простора, -
овај простор што би ова жица
са танчином св'јетлом проникнула
у простору овом ужасноме,
кога краја ја један постижем,
би ти био само једна точка! (III, 186-196)

Кроз ове стихове Његош упоређује двије огромне величине – простор свјетлости и мрака трансформисан у најтању жицу, са ужасним простором (простором вјечности). Ни ова најтања жица не може да досегне крај ужаснога простора, јер то само може Бог. Као закључак слиједило би: материјални космички простор је ограничен. У овом случају под ужасним простором Његош подразумева бесконачни простор.

Његошев метафизички простор није еквивалентан искуственом простору, оном за који кажемо да је еуклидски. Метрика овог метафизичког простора је различита од мјерења какво се појављује у свакодневном животу. То се најбоље види из стихова – Божјих ријечи:

Све нек краче својјем временом,
кога вјенчах на бесамртије
тренућ су му в'јекх милиони.
Кораци су моји божествени,
но ја могу то назват простором. (III, 146-150)

Како тумачити ове стихове? Свакако не да Бог корацима мјери простор. Кораци су у вези са актом стварања – они су његов саставни дио. Они су „слава божанског укуса” на основу кога су постављена растојања између небеских тијела. Како је сваки догађај повезан са простором и временом, то божански кораци укључују у себе и простор и божанско вријеме. Но, сваки догађај Бог види из своје перспективе, или математички речено, види у односу на свој просторно-временски систем координата. Зато у *Шејану Малом* Његош говори:

У бога је тренућ што и вијек,
у бога је вијек што и тренућ
друкчије се рачуна на небо
но на земљу што ми рачунамо. (556-559)

Нећу да кажем да је Његош размишљао о неком простору већем од три димензије, иако су у 19. вијеку прихвата схватање да се простор и вријеме посматрају заједно, што је проишло из једне геометрије са четири димензије. Нећу у уму Његоша да тражим четвородимензионални систем координата простора и времена којим се неки догађај описује, већ полазим од убјеђења да је он својом оштроумношћу уочио тијесну везу између времена и простора. Можда је мисао апостола Петра „да је један дан пред Господом као хиљаду година, и хиљада година као један дан”, подстакла Његоша да размишља о једном времену везаном у неком другом простору. Можда је старозвајетна тврдња да „је тисућа година пред очима твојим као дан јучерашњи код мене”, подстакла Ајнштајна да прошета савијеним линијама универзума.

Поред геометрије на равној површи, за коју се каже да је геометрија површи нулте кривине (Еуклидова геометрија), постоје и друге геометрије на површи – сталне негативне кривине, хиперболичка геометрија (Лобачевског) и сталне позитивне кривине, елиптичка геометрија (Риманова). Као што могу бити закривљене површи, тако исто могу бити закривљени тродимензионални и вишедимензионални простори. Колико год да се може успјешно визуелно представити закривљеност површи, то исто се не може урадити са закривљеношћу простора, ма колико се упирали, јер се томе опире и здрав разум. Треба схватити да се закривљеност простора дефинише математичким једначинама које описују особине геодезијских линија (најкраћих растојања) тог простора. Ајнштајн је у општој теорији релативности довео у везу закривљеност просторно-временског континуума у близини маса са гравитационим пољем. У овом нееуклидском простору тијела се не крећу дуж правих, већ дуж кривих геодезијских линија.

Као што разумом не можемо досећи до неприступачне Божје суштине, исто тако тешко нам се открива васиона у којој Бог обрће „сунца и минове”, налази се негдје „горе”. Све Његошеве просторе свјетлости и таме, ваздушних океана и блажених поља треба сложити у једну слику са Богом као очном тачком централне пројекције. Ову метафизичку васиону није лако представити – с које год стране је посматрали долазимо до неке несагласности. Посматрајући је смјером „одоздо” према „горе”, пронаћи ћемо Бога изнад нас. Његово мјесто у духовном небу зависиће од нашег положаја на земљи. У васиони, посматраној смјером „одозго” према „доље”, Божји пријесто јр утврђен у духовном небу изнад куполе материјалног космоса.

Материјални космос из *Луче микроkozма* доживљавам као сферично ограничени довољно велики простор који омогућава да се у њему врше процеси стварања и нестајања „сунца и минова”. Изнад (околу) њега налази се бесконачни неограничени простор духовног свијета. Из тако замишљеног материјалног космоса могуће је да проишаје закривљеност његовог простора, било да је позитивна или негативна, што зависи од полазних претпоставки распореда и кретања космичких тијела. Иако је материјални

космос ограничен, за процесе који се дешавају у њему може се схватити као бесконачни простор. На ово размишљање подстакла ме је, условно названа, Поенкареова сфера у чијој унутрашњости становници са својим мјерним штаповима, и њихови кораци постају све мањи и мањи када се крећу ка њеној граничној површини – тако да је никада не могу досећи. Са становишта становника унутрашњост сфере чини бесконачни свемир у којем важи геометрија Лобачевског.⁹

Његош је у спјеву дао могућност умирању свјетова – па било како да се крећу према духовном простору, трајање њихових кретања (вријеме живота) није довољно да би они дошли до границе материјалног космоса. Једни умиру, други се рађају – тиме се одржава стално стање космоса. Надкосмички простор – духовни простор је неограничен и бесконачан, те би се могао схватити као простор негативне кривине. Негдје на „крају” хиперболичких „правих” овог простора налази се Бог у чијем је видокругу смјештен сав Његошев космос.

Колико сам путах, твојим огњем светим
опит, тумарао по плавој пустињи
тражећ престол сјајни оца вјечитости.

— — — — —
свуд сам престол његов у свим свјетовима
уздигнут гледао, али ми се свијет,
од ког су сви други истекли свјетови,
што се више дизах, даље одмицаше. (Мисао, 45-49)

* * *

„Време је за нас проблем, застрашујући и тежак, можда најбитнији проблем метафизике; вечност, игра или пропала нада” – казао је Борхес једном приликом.¹⁰ И Богу *Луче микроkozма* вријеме је донијело доста посла да би га ослободио окова мрака и дао му слободу кретања:

Колико сам ја посла имао,
док сам време отео мракама
из њинога ланца и тавнице,
пуштао га да лети слободно
по опширној држави вјечности
и по царству свијетлога лица. (III, 55-60)

⁹ Стефан Баркер, *Филозофија математике*, Бгд. 1973, стр. 89.

¹⁰ Хорхе Луис Борхес, *Историја вечности*, Бгд. 1999, стр. 5.

Тако је и Његош ушао у запетљани проблем односа времена и вјечности, проблем који није престајао вјековима да буде актуелан. Ако се пође од стајалишта да је праматерија (мраке) у *Лучи микрокозма* вјечна као и Бог, из наведених стихова произашло би да је и вријеме у неком облику вјечно. Свети Августин је вјечност Бога изузео од „временских односа; све је време у њему одједном присутно... Он вечито стоји изван временског тока”.¹¹ Није могуће поставити у непосредни однос вјечност и вријеме, јер су, како би се у математици казало, то двије неистоимене „величине”. „Ту се срећемо с једним од оних проблема које филозофија поставља на самим границама наше мисли. Ми не можемо да суочимо време и вечност, да би смо их супротставили и открили њихов однос. Прво морамо открити да сваки од та два термина стиче смисао једино независно један од другог”.¹²

У *Лучи микрокозма* вријеме је покушало да се суочи са вјечношћу, али безуспјешно. У кристалном шатору духовног свијета

... лећаше вјечност окруњена,
вјешто своје полете сноваше
на крилима тамо и овамо,
часом у врх, часом у низину,
таинственом покрита завјесом.

За њом време са великом хуком
на зефирна сљедоваше крила
у широке своје коловрате,
неће ли је како ухватити.

— — — — —
али своје цјељи постић неће,
јер вјекових мати безбројнијех
има лакша него сјенка крила. (II, 246-260)

Могло би се закључити да је вјечност остала потпуно независна од времена, јер се тајанственом покрила завјесом, те је неухватљива за вријеме, али са друге стране она „своје полете сноваше”. Како је свака промјена у зависности од времена, изводи се закључак да вјечност зависи од њега. На тај начин улази се у противурјечност. Пред проблемом вјечности и времена увијек се појављује мистерија, како каже Жана Херш, која се не може избјећи. Пред тим проблемом „ниједно људско схватање, ако га ближе размо-

¹¹ Б. Расел, нав. дјело, стр. 149.

¹² Жана Херш, *Историја филозофије*, Нови Сад 1998, стр. 83.

тримо, није конзистентно, увек долази тренутак када постаје противуречно и када се укида”¹³

Његош је појам вјечности, са његовим придјевским и прилошким облицима, често употребљавао. Какво му је значење намијенио у *Лучи микроkozма*? Некада га је одвојио од временске зависности, а некада га употребљава са значењем сталности у бесконачном току времена.

Ако је Бог вјечан онда је он ван времена. У вјечности не постоји *раније* и *касније*, како сматрају теолози, већ само једно стање које је независно од времена. Ако је Бог вјечан, онда он не може бити ван вјечности. Али то не важи за Бога *Луче микроkozма*. На самом почетку спјева сазнајемо да је Бог вјечан:

Каква те је сила нечастива
да сагр’јешииш богу превластила,
да вјечнога попиреш законе? (I, 45-47)

Вјечност је изведена из Бога – из опширне колијевке, у којој се одњихала и „из које је у крила ударила”, да би „у бескрајни простор улећела”. На другом мјесту спјева још боље се уочава рађање вјечности као стваралачког Божјег акта:

На врх горе трон се горди виси
и палата превјечнога цара;
вјечности је овде колијевка:
овде се је она окурила
светом руком великога творца ... (II, 121-125)

Не само што је Бог изнад временског тока, већ је и изнад вјечности – Бог је својом круном

... сам себе вјенчао
над вјечношћу и над временима. (II, 152-153)

Из наведених стихова произлази закључак да Бог егзистира раније од вјечности. Као да постоји нека „претходна” вјечност – правјечност. Ако Бог раније постоји, онда је он у времену, јер се раније и касније може везати само за вријеме. То значи да и вријеме постоји раније од вјечности. Такође, Бог је и изнад времена и изнад вјечности. Покушај да уђу у њу доводи до логичко-нелогичког вртлога постојања и постајања.

¹³ Жана Херш, исто, стр. 88.

Његош се није држао Платоновог објашњења о постанку времена као покретне слике вјечности, које је могао да прочита у Бартелемијевом *Путовању младог Анахарзиса*. Тамо би нашао да „видљиви свијет није могао да прими вјечност својствену духовном свијету. Како ова два свијета није су могла бити једнако савршена, и како је Бог хтио да они личе, то је створио вријеме као покретну слику непокретне вјечности. Вријеме беспрестано започиње и завршава круг дана и ноћи, мјесеца и година, вјероватно нема ни почетка ни краја и мјери постојање материјалног свијета тако као што вјечност одређује постојање духовног свијета”.¹⁴

У пјесми *Ради човјек све шито радиш може* Његош је раздвојио вријеме од вјечности, и оно не покушава да улови вјечност као у кристалном шатору. Овдје је то Божји храм који представља материјални космос, обухваћен небеским сводом:

Ти си себи храм дига над свима,
што сав страшни простор обузима.
Тме мировах правилнијем ходом
под кристалним играју му сводом;
време тече бистријем потоком
под његовом куполом високом;
вјечност крије смршене трагове
у његове широке углове ... (25-32)

Овом сликом Његош је приказао потпуну независност времена од невидљиве, неопажане и ванвременске вјечности, зато су и њени трагови скривени.

Енглески пјесник Хенри Воан (1622-1695) – један од тзв. „метафизичких” пјесника – у пјесничким сликама успоставља однос између времена и вјечности, описујући вјечност као статичну свјетлост независну од времена. Не може се избјећи утисак да је подстицај за своје стихове добио из карте *Harmonia Macrocosmica* коју сам раније поменуо у вези с Птолемејевим свемиром. Испод посљедње бесконачне и сталне сфере, као што смо видјели, налази се временска сфера. Другим ријечима, посљедње – духовно небо обухвата временску сферу, а ова и све сфере материјалног свијета. А Воан, кроз умјетничко надахнуће, говори:

Видео сам Вечност прошле ноћи
Као један велики прстен од чисте и бескрајне светлости,
Поптуно мирну и сјајну,
А у круговима испод ње Време у часовима, данима и годинама,
Терале су га сфере,

¹⁴ Цитат преузет и праведан из: М. Флашар, *Његош и антика*, Пг. 1997, стр. 112.

Као неку огромну сенку која се креће и у коју је свет бачен,
Са целом својом свитом.¹⁵

Воан вријеме упоређује са сјенком, а Његошу мати безбројних вјекова има лакша крила од ње. Како протумачити да вријеме слободно лети по „опширној држави вјечности“? То може, како би неки казали, само онај који је у тој опширној држави вјечности, у том прстену од чисте и бескрајне свјетлости, изнад времена и простора.

* * *

Његош у *Лучи микроkozма* не каже да је праматерија створена од Бога. Из неких стихова спјева могло би се закључити да је праматерија вјечна као и Бог. Међутим, спекулацијом могао би се пронаћи Бог у некој „претходној вјечности“ као Створитељ вјечности, праматерије и времена.

Како Његош види праматерију? То су грдне масе несмислене које су вазда биле покорне Богу; то је мрачно царство које се бијаше свуда раширило; то су безлични наказни ликови који „улазаху у поља небесна“; то су мрачне силе разбијене пред Божјим пријестолом. Сав тај хаос под притиском Божјих сила смјестио се у безданима. Хаотична маса, коју Његошеве мисли откривају у мрачним дубинама бездана, није лако схватљива са њеним изобличеним облицима. Сву заплетеност црног хаоса у мрачном царству и безданима препустио је Његош будућем времену да је расплете. „Замрсио је Владика. Зашто? Зато што мислити и измишљати свет води по нужности у замршене мисли. Зато што је Владика светлост неба усхићивала, а хаос и случајност у хаосу га занимале и мамиле. Зато што је одиста примамљив тај хаос у којем ври, у којем ватра гори у мраку“.¹⁶ Тачно је да се пламене буре јављају у „предјеле ноћи и хаоса“, али само онамо гдје се врши процес стварања, онамо гдје Бог буди „сунца и минове“. А тачно је и да се хаос јавља обрван хладним сном и мртвом тишином.

Као саставни дјелови праматерије у безданима се налазе атоми. Појам атома Његош изједначава са појмом ништа. Арханђел Михаило се у *Лучи микроkozма* обраћа Сатани:

Зар се смијеш врагов злијем назват
оца свога и оца миновах,
који те је из једног атома
у вјечнога претворио духа ... (IV, 21-24)

¹⁵ Стихови преузети из: Б. Расел, нав. дјело, стр. 64.

¹⁶ Исидора Секулић, *Његошу књиџа дубоке оданости*, Пг. 1996, стр. 235.

Мало раније Бог упознаје арханђеле са Сатанином побуном и каже:

да га није моја моћна рука
на трон горди из ништа попела, –
јере би га мраке зацариле ... (III, 244-246)

А стихове Ламартинове пјесме *Химна ноћи* Његош преводи:

О господи сунца небројених,
ја те хвалим, а већ виђу што сам:
до атома ништа у простору ... (98-100)

Прихватајући мисао да је атом занемарљиво мала величина, па је према томе исто што и ништавност, Његош види испуњене атомима „бездне ништожности”, *мрачне и нијеме, сиом вјечнијем мриво усјаване*. Такво физичко стање атома приказао је и у пјесми Људевиту Штуру:

У атому студенеме, те превјечним санком спава,
видиш симбол божествени и некога бића клицу –
ти у мрачним просторима под хаосне густе тмуше
видиш оком магическим ће с’ускрса сјеме таји. (33-36)

Из стихова произлазе два закључка: први – да кинетичко стање атома зависи од њиховог топлотног стања (атом спава јер је хладан), и други – да је у атому скривено нешто што може да буде сјеме новог живота.

Као што се Његошева мисао, с једне стране, кретала кроз оно што је бесконачно велико, желећи да досегне до краја, такође је, с друге стране, била усмјерена према оном што је бесконачно мало, желећи да досегне до краја, такође је, с друге старне, била усмјерена према оном што је бесконачно мало, желећи да упозна његово средиште. Његош не каже да су атоми најситније честице, али зато каже да су бездани засути атомима, да су пасивни и хладни, и да садрже клице живота. Ове клице живота можемо тумачити као негативне потенције сила – интерне силе, које ће дјеловањем сила Божјих добити активно дејство. Нећу да кажем да је Његош размишљао о неком *йољу сила* које се почело откривати у физици у његово доба, већ да се његово схватање атома приближило атому као појму центра сила Руђера Бошковића (1711-1787), одузимајући му свако простирање. „Идеја коју добијамо на тај начин представљаће управо оно што је на прелазу између геометријске и физичке материјалне тачке и што ће с тога, према нашем мишљењу, имати реалне квалитете као што је сила инерције и

активне силе које ће присиљавати двије тачке да се наизмјенично приближавају једна другој или да се удаљавају једна од друге”, пише Бошковић.¹⁷

Оваквим атомом, као центром сила, лакше се може објаснити постанак анђела које Бог ствара из ништа, претварајући атом у вјечног духа. Лакше се схвата да је човјек „немирни атом, трунак занешени из некаква вишег свијета” (*Биљежница*, стр. 141), и да је човјекова чиста душа-искра један мислећи атом.

Простор садржи бесконачно много слободних атома. Тако размишља Његош. У *Биљежници* је записао: „Горе су од искара. Које миријаде искарах у њима мртвима спавају? Колике су миријаде душах кроз нашу прашину пролећеле, колике ли ће јоште? Искрама је допуштено у горама вјековати, али душама у прашини није, него се у њој замотају и из ње излеђивају како честице ваздуха занесене случајем из пучине. Ко знаде да ли је више искарах поглебенијех, али атома летећих...” (стр. 143). Његошева мисао полази од искре, преко душе до атома, сједињавајући их у један неухватљиви загонетни скуп.

Његошев појам атома, посматран као центар сила, представљао би метафизичку суштину, а не физичку реалност ствари. У овом случају атоми нијесу пасивне честице супстанце (материје), већ силе које њу чине, тј. материја је резултат сила.

Неки испитивачи *Луче микрокозма*, тумачећи стихове:

атом уђе у сунчану зраку,
толи неће у немирну душу, (IV, 318-319)

сматрају да атоми означавају „нешто рђаво, нечисто, као што су нечисте и трунчице прашине које усковитлају свјетлост”.¹⁸ Мишљења сам да овакво тумачење не треба прихватити, јер Његош није видио атом као узрок поремећености моралног савршенства и хармоничне суштине чистих духова. Зато би ови стихови требало да значе: атоми улазе у сунчани зрак и носе његову свјетлост, па могу ући и у душу побуњених анђела, како би дошли „к себи изгубници”. (Све до почетка 19. вијека присутно је било мишљење да свјетлост граде корпускуле у брзом кретању.)

Прије почетка стварања свијета бијаше се мрачно царство свуда раширило са својим ликовима. Иако су ове „грдне масе” увијек биле покорне Богу, он над њима није успоставио потпуну контролу све дотле док није „дигао круну над престолом”. Зато Бог може да изјави:

¹⁷ Цитат преузет из: В. Соловјов, *Изабрана дјела*, том 3. Цт-Пг. 1995, стр. 468.

¹⁸ Вуко Павићевић, *Објашњења уз „Лучу микрокозма”*, Бгд. 1979, стр. 46.

Поб'јеђене мојом круном сјајном,
 сакрише се у густе гомиле
 у просторе мртвијех безданах;
 тамо своје мртве и плачевне
 сатварају са смрћу фигуре
 по гнусноме њиховоме укусу. (III, 81-86)

На овај начин између Бога и бесмислених маса дошло је до поларизације. Први виши ило слободни центар је Бог који држи у покорности густе гомиле, па се може рећи и да располаже њиховим силама. Други центар су саме силе густих гомила и он је непосредна, негативна потенција (друга потенција), док је први центар даља, позитивна потенција.

Каква су својства густих гомила које је Његош замислио у безданима? Ако претпоставимо да смо открили дискурзивни карактер Његошевог дијалектичког мишљења о васиони и да су у њему полазне основе центри потенција, а полазећи од својстава тих центара и њихових вјечитих узајамних односа, можемо створити слику о процесима у васиони. Бесмислене масе, потиснуте и бездане као густе гомиле, су оне мрачне силе раздробљене пред Божјим пријестолом, за које се у другом пјевању каже:

Овде су се мрске мрачне силе
 у комате грдне раздробиле
 и из владе бића избјежале
 у жалосно стање хладне смрти ... (II, 131-134)

Мрачне силе нијесу силе у праматерији, већ сама праматерија. Густе гомиле као првобитна материја имају својство скупа центара хаотичних сила (атома), које „по гнусноме њиховоме укусу” стварају фигуре (материју). Густе гомиле су поље непознатих (бесмислених) сила, којима Бог не дозвољава да се појаве ван бездана. То значи да сила није својство материје, већ обрнуто . материја је својство силе. Постепеним преласком сила из динамичних у интерне силе, као њихов производ, стварају се умртвљене и жалосне фигуре. Ове фигуре могу бити само небеска тијела (сунца и мирови), закопана „у њедра мрачности”, која очекују Божју свјетлост како би добила савршени облик, напојила се свјетлошћу и постала „небесна свјетла”.

Веза између Бога као првог (слободног) центра и првобитне материје, као другог центра, успостављена је кроз непрекидни ток стварања. Да би Бог био Створитељ потребно је да поред себе има прву материју (други центар) који њоме располаже и служи му за његово самопотврђивање. Без хаотичних маса Бог не би могао да се манифестује, јер мрачне силе нијесу изоловане од Божјих сила – од топлог зрачења његове свјетлости. Хаотичне масе су домен (база) за Божје силе и могло би се казати да су оне узајамно зависне. Иако су

међусобно супротстављене, оне се не могу замислити једна без друге, јер само ако постоје хаотичне масе (мрачне силе) постојаће и зрачеће Божје силе. Бог се супротставља праматерији (силама бездана), а не самој материји, и такав однос вјечно траје. Пошто се једино Бог са силама бездана може обрачунати, то их он може потиснути и умирити или ослободити, како би просвијетљене вршиле своју дјелатност у поретку стварног свијета. Уколико су ове силе одвојене од Божје свјетлости, оне испољавају незакониту дјелатност, дјелатност „по гнусноме њиховоме укусу”. Силе бездана могле би се упоредити са силама из Бемеовог круга тамне ледене ватре.

Бела Хамваш сматра да је Беме био једини мислилац који се бацио на питање поремећеностив (кварности) бивства на други начин него што су то чинили многи мислиоци, метафизичари, философи и теолози, а који се слажу да у бићу Створитеља не постоји нешто као што је гријех и лудило и болест, тј. „да је његова егзистенција духовно и душевно и физички интактна”. Беме је поријекло инферналних сила које дјелују у природи пронашао у Створитељу. Те силе као што су: срџба, бијес, страст, гњев, горко раздирање, тамно усијање, слијепост, горопадна плаховитост – које Стари завјет назива Божјим гњевом, Беме смјешта круг тамне ледене ватре. Ова ватра храни топли свјетлост, тако да њих двије нијесу одијељене једна од друге, боље рећи – оне у „непрекидној сарадњи својом магијом стварају свемир”.¹⁹

Boško MIJANOVIĆ

ESPACE, TEMPS, ÉTERNITÉ ET MATIÈRE PRIMAIRE À “LUČA MIKROKOZMA”

Résumé

L'ouvrage est composé de quatre parties. Dans l'introduction l'auteur parle de l'ambiance de Njegoš au moment où il a écrit “Luča Mikrokozma”. Dans la deuxième partie est présentée la vision de l'espace de Njegoš. L'auteur n'est pas d'accord avec certaines interprétations des vers de ce poème – se rapportant à la description de l'espace cosmique, selon lesquelles le Dieu se trouve dans le centre de tout, c'est-à-dire que l'espace spirituel est limité par le cosmos matériel, mais il parvient à une conclusion inverse – l'espace matériel est renfermé dans les cieux spirituels. L'espace métaphysique de Njegoš n'est pas équivalent à l'espace empirique, à celui nommé euclidien. Sa métrique diffère de la mesure existant dans la vie quotidienne.

Dans la troisième partie de l'ouvrage on parle de rapport du temps et de l'éternité dans le poème, de leur indépendance réciproque, mais aussi de leur entrelacement – ce qui produit une contradiction logique. Dans la dernière partie de l'ouvrage on part de l'hypothèse que Njegoš considérait que la matière primaire était composée des atomes comme centres des forces.

¹⁹ Бела Хамваш, *Magia sutra*, Београд-Зрењанин 1995, стр. 46.

